

НАУКОВІ СТУДІЇ В. САРБЕЯ 1990-х рр. З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ XIX – початку XX ст.

Проаналізовано доробок українського історика В. Сарбея 1990-х рр. Значна частина праць дослідника цього періоду була присвячена історії України XIX – початку XX ст. Він зосередився на вивченні проблем, пов'язаних із консолідацією української нації, формуванням і становленням української національної самосвідомості, національного відродження України, національного руху.

Ключові слова: історія України XIX – початку XX ст., національна самосвідомість, національне відродження України, В. Сарбей.

Проанализированы работы украинского историка В. Сарбея 1990-х гг. Значительное количество трудов исследователя этого периода была посвящена истории Украины XIX – начала XX ст. Он сосредоточился на изучении проблем, связанных с консолидацией украинской нации, формирования и становления украинского национального самосознания, национального возрождения Украины, национального движения.

Ключевые слова: история Украины XIX – начала XX в., национальное самосознание, национальное возрождение Украины, В. Сарбей.

Research of the Ukrainian historian of V. Sarbeya of 1990th the Most part of works of the researcher of this period is analyzed has been devoted history of Ukraine XIX – the XXth century beginnings. It has stopped on studying of problems connected with formation of the Ukrainian nation, formation and formation of the Ukrainian national consciousness, national revival of Ukraine, to national currents.

Key words: History of Ukraine XIX – the XXth century beginnings, national consciousness, national revival of Ukraine, V. Sarbey.

Важливим етапом розвитку української історичної науки стали 1990-ті роки. У цей час в українському суспільному просторі, й зокрема у сфері соціально-гуманітарного й наукового знання, відбуваються кардинальні зміни. 1990-ті роки відкривають новий, за визначенням дослідників, «сучасний» період розвитку української історіографії [2, с. 587]. Розпочалося повернення до національної спадщини, дослідження низки замовчуваних раніше проблем, перегляд багатьох положень, що панували в історичній науці попередніх років тощо.

Так, особливого переосмислення зазнають підходи до розгляду історії України XIX – початку XX ст., й чи не найкращим чином ці зміни відображені в доробку Віталія Григоровича Сарбея. У нових суспільно-політичних умовах 1990-х років історик продовжив розробку теми, яка була пріоритетною для нього протягом усього творчого шляху. Проте його студії з історії України XIX – початку XX ст. 1990-х років – це не просто група робіт певної тематики одного з періодів творчості, власне, – це сукупний результат, підсумок його багаторічної праці. Більше того, для

В. Сарбея 1990-ті роки – це, з одного боку, – час осмислення зробленого, а з іншого – час пошуку нових підходів до вивчення та висвітлення історії України. Отже, актуальним завданням є вивчення наукової спадщини В. Сарбея 1990-х років із історії України XIX – початку XX ст. Необхідно відзначити, що науковий спадок історик яскраво демонструє на основні тенденції періоду «зміни епох». У його доробку з історії України XIX – початку XX ст. відчутна рефлексія марксистської радянської традиції та риси націоналістичної. Своєрідна концепція «українського XIX ст.» В. Сарбея найкращим чином висвітлює один з етапів розвитку української історичної науки. Зважаючи на це, сучасні історики широко використовуючи напрацювання М. Грушевського, М. Аркаса, Д. Дорошенка, І. Лисяка-Рудницького, Р. Шпорлюка, О. Пріцака, В. Смоля, О. Реєнта, Я. Грицака, І. Колесника та інших, звертаються до наукового спадку В. Сарбея.

Ряд думок щодо історичного процесу в Україні XIX ст. В. Сарбей висловлював ще у працях, написаних за радянських часів, на основі панівної, тоді

«марксистсько-ленінської методології». Можна припустити, що деякі ключові положення оформилися у ті ж роки, проте через різні об'єктивні та суб'єктивні причини не були оприлюднені. Наприклад, при висвітленні історії України XIX ст. наскрізною залишалася проблема українського національного руху, й тому для дослідників існувала вірогідність зазнати звинувачення в «українському буржуазному націоналізмі». Як указував С. Єкельчик, історики або взагалі про це не писали, або писали як про «буржуазний націоналізм» [3, с. 159]. Тільки наприкінці 1980-х – 1990-х років, у контексті загального переосмислення та перегляду підходів до історичних досліджень, зникнення заборон на вивчення спадщини багатьох істориків зарубіжжя, зняття звинувачень у буржуазному-націоналізмі, з'явилися публікації В. Сарбея, у яких досліджувалися питання націотворення.

Серед численних праць ученого кінця 1980-х – 1990-х років з історії України XIX ст. виокремлюється група «перехідного» характеру (створені переважно у кінці 1980-х – на початку 1990-х років). Таке визначення пов'язано з тим, що в цих роботах історик поєднав положення, популярні й загальноприйняті в радянській історіографії, та такі, що суттєво виходили за її межі, розгляд яких раніше був неприпустимим.

Варто коротко проаналізувати основні риси робіт цієї групи. По-перше, дослідник продовжував посилається на авторитет «основоположників марксизму-ленінізму» [17; 20] (використовував періодизацію загальноросійської визвольної боротьби В. Леніна щодо українського національного руху [14, с. 705], залучав твердження В. Леніна про існування в одній нації двох [6, с. 19] тощо). По-друге, він протиставляв ідеї «дожовтневої» й зарубіжної історіографії радянській українській, на користь останньої [6, с. 19–20]. По-третє, підкреслював визначальний характер економічного чинника у ході формування нації [16, с. 8]. Зважаючи на те, що економічно більш розвиненими (й склалися як територіальна спільність) були українські землі у складі Російської імперії – Лівобережжя, Слобожанщина, Правобережжя, Степ (Новоросія), їм відводилася роль матеріальної першооснови в процесі становлення та консолідації української нації [20, с. 27]. На думку В. Сарбея, українське населення Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття, маючи слабший розвиток економіки, вбачало в них свій природний центр і прагнуло воз'єднання [6, с. 19]. По-четверте, історія України розглядалася якщо не на тлі російської, то в надзвичайній близькості до неї [6] – українська економіка подавалася як складова частина єдиного всеросійського ринку [17, с. 7], українські національні рухи – у тісному зв'язку із загальноросійською визвольною боротьбою [14, с. 705].

Однак історик у цей період вже активно звертав увагу на проблеми українського націотворення. Зміни орієнтирів у тематиці досліджень В. Сарбея і дослідників у 1990-х роках пояснюються по-різному: 1) інтерес до раніше забороненого й відповідно маловідомого; 2) зворотна реакція – рівень зацікавленості проблемою зростав у прямій залежності від рівня переслідувань за її вивчення, висвітлення в

минулому; 3) формування почуття національної ідентичності у суспільній свідомості; 4) спроба репрезентувати себе як науковця «нового стандарту» тощо. Утім, на нашу думку, пошуки В. Сарбея стимулювалися переважно внутрішніми прагненнями пізнання, бажанням до «заповнення існуючих лакун», а не кон'юнктурними мотивами.

Аналізуючи сучасний стан української історичної науки, В. Сарбей виділяв низку проблем – існування стереотипів колишніх нігілістичних підходів до всього, що належить до тематики міжнародних відносин; страхи перед штучно створеними в період сталінських розгромних ідеологічних кампаній жупелами «українського декабризму, українського марксизму тощо, через які й припинилася наукова розробка історії національного руху в Україні» [14, с. 705]. У його роботах також починає лунати думка про необхідність перегляду підходів до розгляду багатьох питань історії та залучення до наукового обігу надбань М. Грушевського, М. Костомарова, М. Драгоманова, М. Зібера, С. Подолинського, В. Антоновича, О. Левицького та ін.

Поступово в працях В. Сарбея значно зменшилася частка популярних у радянській історіографії постулатів.

Дослідники вважають, що подібні тенденції до подібних змін були спільними для всіх пострадянських історіографій без винятку. Відбувалося витіснення наднаціональної схеми національною парадигмою. Зокрема, подібні думки обстоюють Я. Грицак, Я. Касьянов, В. Кравченко [1; 4; 7]. Г. Касьянов указав на появу в українському суспільствознавстві після 1991 року низки розробок емпіричного, теоретичного характеру з проблеми націй та націоналізму. Він підкреслив їх загальний невисокий теоретичний рівень. Таку ситуацію дослідник пояснив підпорядкуванням меті – задовольнити потреби політичної та ідеологічної кон'юнктури, а також розривом у дослідженні цих проблем між українським і західним суспільствознавством [5, с. 22]. Можемо додати, що значну роль відіграв і той інформаційний вакуум, у якому перебували радянські історики. В умовах нових можливостей швидкими темпами відбувався процес, який за кордоном тривав десятиріччя.

Отже, студії В. Сарбея з проблем українського націотворення XIX ст. виглядають цілком логічними у контексті загального процесу національної історії. У 1990 роках однією з пріоритетних тем для істориків стала національна проблематика, покликана осмислити та пояснити витоки та еволюцію української нації та національної ідентичності [7, с. 124]. Дослідник, поряд із визвольною боротьбою, головним завданням називав формування української капіталістичної (буржуазної) нації [6, с. 18]. В його працях даної тематики постає декілька основних проблем: становлення та консолідація української нації [18; 19]; формування української національної самосвідомості [9; 10; 15]; українське національне відродження [11; 12]. Важливим аспектом вивчення став український національний рух [13; 14]. Всі ці процеси взаємопов'язані та взаємозумовлені. В основі національного відродження України, на думку В. Сарбея, був український національний рух та становлення національної

самосвідомості. Про процеси становлення української нації, слідуючи за інтерпретаціями дослідника, з одного боку, свідчить український національний рух та розвиток української національної самосвідомості, а з іншого – вони самі були наслідком формування нації тощо.

Позиція дослідника щодо початку формування української нації пройшла певну еволюцію. В кінці 1980-х років він зазначав, що цей процес розпочався у перші десятиріччя XVII ст. Його пов'язував із появою у господарському житті ознак капіталістичних відносин [6, с. 18]. Поштовхом до змін в економічному житті вчений називав «возз'єднання» українських земель (слідом за радянською історіографією, цю подію оцінював позитивно) [20, с. 26]. Згодом, під впливом теорій українських істориків, дослідник змінив думку. Початком формування української нації вважав кінець XVIII ст. Завершення процесу формування української нації віднесено на початок XX ст. [16, с. 9]. Довготривалість процесу В. Сарбей пояснював відсутністю єдиної спільної території. На думку дослідника, державна роз'єднаність перешкоджала розвитку економічних, суспільно-політичних, культурних зв'язків [17, с. 28], сприяла тому, що значна частина українського населення була індиферентною до національного питання. Про це свідчить спорадичність проявів національно-визвольної боротьби [6, с. 20].

Розробляючи проблеми націотворення, В. Сарбей надавав особливе значення економічному факторові. Разом із тим, у нього з'явилася тенденція до посилення уваги до духовного, ідеального. Процес формування нації пов'язував зі зростанням національної самосвідомості, розглядав їх як два взаємозумовлені явища. Так, з одного боку, умовами становлення української нації, національної самосвідомості, він називав, рівень розвитку мови, національний характер, його відображення в культурі [16, с. 6; 17, с. 4]. З іншого – підкреслював, що національна самосвідомість має зворотний зв'язок із чинниками, які її породили, це виявляється у рухах за відродження рідної мови, за політичне об'єднання територій, заселених представниками одного етносу тощо.

Особливу увагу В. Сарбей приділяв проблемі зростання національної самосвідомості (вища форма етнонаціональної самосвідомості, закономірний результат складної об'єктивної взаємодії найрізноманітніших матеріальних, соціальних і духовних чинників). При розробці питання дослідник відходив від абсолютизації класових підходів, першочерговості економічного фактора. В. Сарбей висловлював думку, що національна самосвідомість абстрагується від класових суперечностей, об'єднує задля досягнення загальнонаціональних завдань та ідеалів. Також підкреслював, що вона є проявом інтенсифікації процесу становлення нації й впливає на формування такої ознаки нації, як спільність її психічного складу або національного характеру [16, с. 6]. Національний характер – це сукупність почуттів, уявлень, сприйняття, які охоплюють усі сфери людської психіки, від потреб до ідеалів, включають ціннісні орієнтації та переконання, світоглядні й моральні принципи тощо, що формуються під впливом матеріального

життя, зовнішнього середовища, акумулюють особливості історичного розвитку даного народу, умов його праці, соціально-економічного, політичного життя, знаходять вираз у традиціях, звичках і звичаях побуту, своєрідності літератури, мистецтва – культури у цілому [17, с. 4]. Формування національної самосвідомості В. Сарбей пов'язував із процесом еволюції етносу в націю.

Із часом процес формування української національної самосвідомості науковець почав розглядати як основний зміст національного відродження, хронологічно пов'язуючи його з кінцем XVIII – початком XX ст. Результатом дослідження цієї проблеми стала його концепція українського національного відродження [12], яка ґрунтується на працях М. Грушевського, Д. Багалія, Д. Дорошенка, І. Крип'якевича, І. Лисяка-Рудницького, З. Когута, О. Прицака, Дж. Решетара, П. Магочія.

Сама проблема українського національного поневолення та відродження є ідеологічним винаходом XIX ст. [7, с. 131]. Дослідники вказують на її надзвичайну популярність серед національних еліт «неісторичних націй». Окремі науковці вважають це визначення не відповідним реаліям. Наприклад, Г. Касьянов зауважує, що категорія «національне відродження» виконувала і виконує виразні ідеологічні функції [5, с. 40], пропонує альтернативний термін – націотворення [5, с. 295]. При цьому дослідник вважає, що процес націотворення продовжується й тепер.

Аналізуючи доробок В. Сарбея 1990-х років, присвячений українському історичному процесу XIX – початку XX ст., є помітною низка змін, які відбувалися під впливом різних факторів. Я. Грицак, Я. Касьянов, В. Кравченко зауважували, що подібні тенденції були спільними для представників всіх пострадянських історіографій. Відбувалося витіснення наднаціональної схеми національною парадигмою. Однак ці процеси не були однорідними. У білоруській і молдовській історіографії національна парадигма так до кінця і не відокремилася від більшої (відповідно радянсько-російської та румунської) схеми. Інакша ситуація в естонській історіографії, де покоління молодих істориків, скептично налаштоване щодо концепції «національної історії», запропонувало альтернативні схеми [1, с. 66].

Погляди науковця протягом життя не можуть залишатися сталими, вони змінюються та розвиваються. Особливо це стосується періодів, коли зміни охоплюють усе суспільство. Тому з повагою слід віднестися до змін у баченні В. Сарбея методів та підходів до дослідження історії та її висвітлення. Це не лише визнання права людини на власну точку зору, а ще й пошук істориком-науковцем відповідей на суспільно важливі питання. Взагалі, доробок істориків, що працювали за радянських часів, заслуговує на помірковану та спокійну оцінку. Зокрема Л. Таран зазначила: *«зважаємо оцінити, вписати українську марксистську спадщину в національний історіографічний процес означало б отримати позитивну частину нашої духовної спадщини в XX ст.»* [21, с. 87]. Подібну думку висловив О. Реєнт: *«Історики марксистської школи багато зробили*

для вивчення минулого людства, і було б щонайменше необачним відкидати з порога їх здобутки. Водночас це не виключає необхідності постійного переосмислення, критичної оцінки їх праць, полеміки з приводу тих чи інших питань» [8, с. 81].

Отже, В. Сарбей зосередившись на проблемах українського націотворення, становлення й формування національної самосвідомості, згодом виклав власну концепцію українського XIX ст., яке у нього отримало назву «національне відродження України» [11; 12].

Його концепція поєднала дві методологічні системи – марксистську та націоналістичну. Науковцю, який використовував доробок ряду істориків, як-то М. Грушевський, Д. Багалій, І. Крип'якевич, Д. Дорошенко, І. Лисяк-Рудницький, З. Когут, О. Пріцак, Дж. Решетар, П. Магочій та інші, вдалося створити струнку й своєрідну теорію національного відродження України, котра, без сумніву, займає своє місце й заслуговує на дослідницьку увагу, поряд із ідеями інших науковців даної проблеми у вітчизняній історичній науці.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грицак Я. Українська історіографія. 1991-2001 : Десятиліття змін / Я. Грицак // Україна Модерна / відп. ред. Я. Грицак, М. Крикун. – Київ ; Львів : Критика, 2005. – Ч. 9. – С. 43–68.
2. Енциклопедія історії України : в 5 т. / Редкол. В.А. Смолій (голова) та ін. – К. : Наукова думка, 2005. – Т. 3 : Е-Й. – С. 672.
3. Єкельчик С. О. Український національний рух (замість післямови) / С. О. Єкельчик // Нариси з історії українського національного руху : колективна монографія. – К. : Інститут історії України НАНУ, 1994. – С. 159–167.
4. Касьянов Г. Націоналізація історії : методологічні та термінологічні проблеми (пострадянський простір, 1990-ті роки) / Г. Касьянов // Сучасна українська історіографія: проблеми методології та термінології: матеріали Всеукр. наук.-методол. семінару (Київ, 17 червня 2004 р.). – К. : Інститут історії України НАНУ, 2005. – С. 36–46.
5. Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму: монографія / Г. В. Касьянов. – К. : Либідь, 1999. – 352 с.
6. Кондуфор Ю. Ю. Україна: діалектика історичного розвитку / Ю. Ю. Кондуфор, С. В. Кульчицький, В. Г. Сарбей, В. А. Смолій, І. С. Хміль // Комуніст України. – 1989. – № 9. – С. 13–20.
7. Кравченко В. Україна, імперія, Росія... Огляд сучасної української історіографії / В. Кравченко // Український гуманітарний огляд. – К., 2004. – Вип. 10. – С. 115–154.
8. Реснт О. П. Перечитуючи написане / О. П. Реснт. – К. : Інститут історії України НАНУ, 2005. – 256 с.
9. Сарбей В. Етапи формування української національної самосвідомості / Віталій Сарбей // Історія України. – 1997. – № 3. – С. 4–5 ; № 4. – С. 4–5 ; № 5. – С. 8.
10. Сарбей В. Г. Етапи формування української національної самосвідомості (кінець XVIII – початок XX ст.) / В. Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1993. – № 7-8. – С. 3–16.
11. Сарбей В. Г. Історія України. XIX – початок XX ст.: пробний підручник для 9 класу середньої школи / В. Г. Сарбей. – К. : Генеза, 1994. – 223 с.
12. Сарбей В. Г. Національне відродження України / В. Г. Сарбей. – К. : Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 336 с.
13. Сарбей В. Г. Національний рух на Україні в системі загально-визвольної боротьби // Проблеми історії національно-визвольного руху на Україні в період феодалізму. – Київ ; Запоріжжя. – 1991. – С. 118.
14. Сарбей В. Г. Проблеми історії сучасних національних рухів: сучасний погляд / В. Г. Сарбей // Росія в XX столітті. Історія і культура. – М., 1994. – С. 704–708.
15. Сарбей В. Г. Розвиток української національної самосвідомості / В. Г. Сарбей // Нариси з історії українського національного руху: колективна монографія. – К. : Інститут історії України НАНУ, 1994. – С. 30–43.
16. Сарбей В. Г. Становлення і консолідація нації та піднесення національного руху на Україні в другій половині XIX ст. / В. Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1991. – № 5. – С. 3–16.
17. Сарбей В. Г. Становлення і консолідація української капіталістичної нації в світлі положень праць основоположників марксизму-ленінізму / В. Г. Сарбей // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – К., 1990. – Вип. 16. – С. 3–11.
18. Сарбей В. Г. Становлення і консолідація української нації в другій половині XIX ст. / В. Г. Сарбей // Історія України. Від найдавніших часів до кінця XIX ст. : курс лекцій. Навчальний посібник для студентів вузів. – Кн. 1. – К. : Либідь, 1991. – С. 561–571.
19. Сарбей В. Г. Становлення і консолідація української нації в період утвердження і розвитку капіталізму. – К. : Наукова думка, 1989.
20. Сарбей В. Г. Формування української капіталістичної нації / В. Г. Сарбей // Радянська школа. – 1990. – № 1. – С. 26–29.
21. Таран Л. В. Провідні тенденції світової історіографії в XX ст. та проблеми кризи сучасної української історичної науки / Л. В. Таран // Український історичний журнал. – 1999. – № 1. – С. 85–91.

Рецензенти: Дарієнко В. М., д.і.н., професор Херсонського економіко-правового інституту;
Маврін О. О., к.і.н., доцент, заступник директора Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.

© Король А. І., 2010

Стаття надійшла до редакції 23.08.2010 р.